

“चंद्रपूर जिल्ह्यात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पा अंतर्गत आदिवासीना राबविण्यात येणाऱ्या कृषी व संलग्न योजनाचा अभ्यास”

प्रा. प्रशांत लमाने¹, डॉ. प्रज्ञा बागडे²

¹सहाय्यक प्राध्यापक, संतोष भिमराव पाटील महाविद्यालय मंदुप.

²सहयोगी प्राध्यापक, पी. डब्ल्यु. एस. महाविद्यालय नागपुर.

प्रस्तावना :

1975 – 76 पासून समुदायाच्या विकासाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली असून एस. सी. दुबे यांच्या अध्यक्षतेखाली पाचव्या योजनेत आदिवासी उपयोजना या कार्यक्रमा अंतर्गत भारतातील विविध भागात विखुरलेल्या आदिवासी समुदायाची दारिद्र्य, गरीबी, बेकारी, शेतीचे परंपरागत स्वरूप, अंधश्रद्धा, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, आरोग्याची अवस्था, निरक्षरता व राहणीमानाची खालची पातळी इत्यादी सर्व समस्या लक्षात होता. या समस्या आदिवासी समुदायातून दूर करून आदिवासी समाजात आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थान निर्माण करून त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आदिवासी उपयोजना कार्यक्रमाची भारतात 22 राज्यात व 2 केंद्रशासीत प्रदेशात सुरुवात झाली.

संशोधनाची उद्दिष्टे –

- 1) प्रकल्पा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या कृषी व संलग्न शिर्षाखालील योजनाचा आढावा घेणे.
- 2) प्रकल्पा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या कृषी व संलग्न शिर्षाखालील योजनावर झालेला खर्च व प्राप्त निधी व लाभार्थ्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन माहिती संकलन व संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोताचा आधार घेण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोतात प्रत्यक्ष मुलाखती अनुसूचीचा उपयोग केला तर दुय्यम स्रोतात प्रकल्पा अंतर्गत प्रकाशीन अहवाल व प्रत्यक्ष प्रकल्पातील कार्यालयीन उपलब्ध साहित्याचा उपयोग केला आहे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी चंद्रपूर जिल्ह्यातील 10 आदिवासी बाहुल्य तालुक्याची निवड केली व 10 तालुक्यातून सहेतूक पद्धतीने उत्तरदात्याची नमुना म्हणून निवड केली आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची पार्श्वभूमी :-

पहील्या पंचवार्षिक योजनेत आदिवासी विकास करण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रथम प्रयत्न करण्याची सुरुवात झाली. त्या योजनेत आदिवासी विकासासाठी काही प्रमाणात कार्यक्रमाची आखणी करून कार्यक्रम राबविण्यात आले. परंतु पहील्या योजनेत विशेष फलश्रुती आली नाही.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत आदिवासी विकासाच्या दृष्टीकोनात काही नवीन योजना तयार करण्यात आली त्यात विविध तत्व दृष्टीकोनातून भारतातील आदिवासी विकास करण्यासाठी काही आदिवासी क्षेत्राची निवड करण्यात आल्यामुळे बाकी क्षेत्र विकासाच्या प्रक्रियेत बाहेर राहिले.

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत **Varriear elevin** कमिटीची स्थापना करून आदिवासी विकासासाठी **Block System** चा अवलंब करून आदिवासी विकास करण्याचा प्रयत्न केला. चवथ्या पंचवार्षिक योजनेत 489 **Block** ची विभागणी करून आदिवासी विकास करण्याचा याही योजनेत प्रयत्न केला परंतु वरील चारही योजनेत

पुरेशा नियोजना अभावी पुरेशा अभ्यासाविषयी कमतरता असल्यामुळे या योजना कालावधीत आदिवासी सुमदायात विकास घडून आलेला नाही. त्यानंतर पाचव्या योजनेत आदिवासी उपयोजनाची सुरुवात करून या योजनेत TSP अंतर्गत विविध योजना राबवून फक्त त्याच्या उत्पन्नात वाढ करणे. एवढाच उद्देश नव्हता तर आदिवासी समुहात शाश्वत आधारावर त्याच्यात क्षमता व कुशलता निर्माण करणे हा होता.

या योजनेत राज्यात व केंद्रशासीत प्रदेशात आदिवासीच्या प्रमाणात निधीची उपलब्धता करून देणे. संपूर्ण नियोजन करण्याच्या दृष्टीकोनातून क्षेत्र विकासाला प्राधान्य देण्यात आले असून आदिवासी क्षेत्रात विविध संसाधन साधनाची शोध घेणे. आदिवासी विकासाच्या दृष्टीकोनातून ठळक रचनेची निर्मिती करणे. प्रशासनाच्या माध्यमातून विविध कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे. या योजनेत 65% आदिवासीचा अंतर्भाव झाला नसल्यामुळे सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत माडा, मिमीमाडा व क्षेत्र विकास या माध्यमातून रचना करून आदिवासी उपयोजना 75% आदिवासी समुहाचा अंतर्भाव झाला.

आदिवासी उपयोजनेत भारतातील ज्या राज्याची व केंद्रशासीत प्रदेशाची लोकसंख्या 60% पेक्षा जास्त आहे. अशा राज्यात TSP लागू होत नाही. त्या राज्यांना वेगळी आदिवासी योजना विकासाच्या दृष्टीकोनातून विविध कार्यक्रम राबवून त्याची अंमलबजावणी केली जाते. (आंध्रप्रदेश, मेघालय, मिझोरम, नागालँड, लक्षद्वीप व दादर & नगर हवेली)

चंद्रपूर जिल्ह्यातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प :-

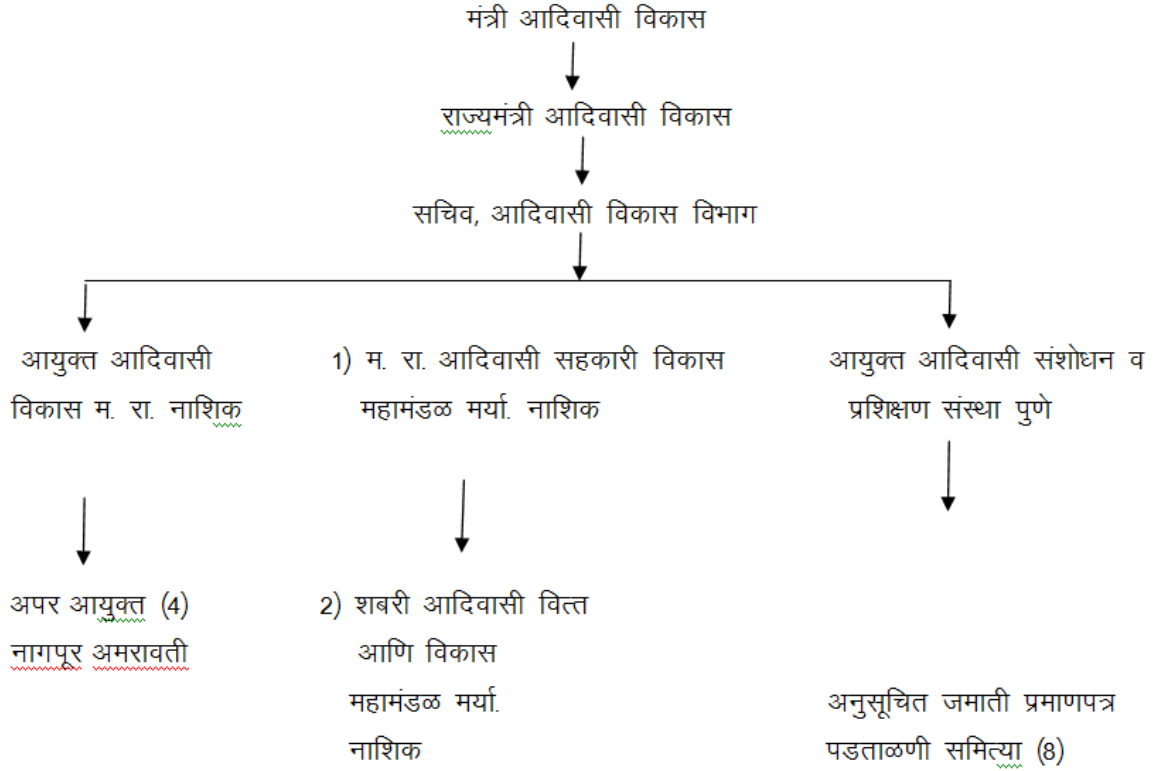
चंद्रपूर जिल्ह्यात 1975 पासून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पा अंतर्गत आदिवासी समुदायाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीकोनातून विविध शिर्षाखाली उपाशीर्षाखाली विविध योजना राबवून त्यांची अंमलबजावणी केल्या जाते अध्ययन क्षेत्रात चंद्रपूर एकात्मिक आदिवासी विकास व चिमूर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प असे दोन प्रकल्प आहेत.

चंद्रपूर (ITDP) – चंद्रपूर, बल्लापूर, राजूरा, जिवती, सावली, मुल, सिदेवाही, कोरपणा, गोडपिंपरी तालुक्याचा समावेश आहे.

चिमूर (ITDP) – चिमूर, वरोरा, भद्रावती, नागभिड, ब्रम्हपूरी या तालुक्याचा समावेश आहे.

प्रकल्पाचे प्रशासन –

आदिवासी विकास विभागाकडे सोपविलेल्या कामकाजामध्ये अधिक उत्तरदायी प्रशासन होण्याच्या दुष्टीने 1992 मध्ये या विभागाची पुर्णरचना करण्यात आली.

कृषी व संलग्न सेवा शिर्षाखाली प्रकल्पा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजना –

प्रकल्पात कृषी व संलग्न सेवा या उपशिर्षाखाली खालील शिर्षाअंतर्गत विविध योजना राबविण्यात येतात त्या खालील प्रमाणे आहेत.

पिकसंवर्धन – आदिवासी शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य देण्याची योजना कृषी विभागामार्फत आदिवासी उपयोजनेखाली क्षेत्र, बाहयक्षेत्र व माडा क्षेत्रात प्रामुख्याने 16 जिल्ह्यात राबविण्यात येते, या योजनेअंतर्गत आदिवासी कुंटूबांना विविध बाबीसाठी पुढीप्रमाणे अर्थसहाय्य देण्यात येते. – जमीन विकास कामे जुन्या विहिरीची दुरुस्ती, बैलजाडी व बैलगाडी पुरवठा, 300 मीटर पार्सपलाईन, नलिका विहिरी, पंपसंच, नविन विहिरी, पुष्पोत्पादन विकास कार्यक्रम, परसबाग, ताडपत्री पुरवठा, तारेचे कुपण, धान्यकोठी, तुषार / ठिबळ सिंचन संच पुरवठा.

फलोत्पादन –

फलोत्पादन हा आदिवासीसाठी कृषी क्षेत्राशी संलग्न असलेला आदिवासी उत्पन्नदायी ठरणारा महत्वाचा कार्यक्रम आहे. त्यात फलोत्पादन रोप संरक्षण व बागायती रोपमळ्यांची स्थापना / बळकटीकरण या कार्यक्रमाद्वारे लहान व सीमांकीत आदिवासी शेतकऱ्यांना या योजनेतील 100 टक्के अनुदान देण्यात येते.

मुदा व जलसंधारण –

पाणवहाळ विकास कार्यक्रमाखाली पुढील कामे हाती घेण्यात येतात. समतल / श्रेणीबद्ध बांध, बांध बदिस्ती नाला बांध, ब्रशवुड कारणे, झाडा-झुडपांच्या बांधासह मांतीचे बांधकाम, अपवाहन बंधारे भुमीगत बंधारे, लाईव्ह चेक धरणे, शेततळे, सुटया सुटया धोडयाने केलेले बांधकाम इत्यादी,

पशुसंवर्धन- या कार्यक्रम हेतू आदिवासीना केवळ उत्पन्नाचे दुय्यम साधन द्यावे एवढ्या पुरताच मर्यादीत नसून त्यापासून त्यांना सकस आहार सुध्दा मिळू शकतो या कार्यक्रमा अंतर्गत गायी व म्हशीचे वाटप दुभत्या जनावरांचा

खाद्य पुरवठा करणे, पैशु वैद्यकीय केंद्राची स्थापना पायाच्या व तोंडाच्या रोगाचे नियंत्रण पशु वैद्यकीय चिकीत्सालयाचे बांधकाम इत्यादीवर अनुदान व खर्च करण्यात येतो.

दुग्ध विकास:- या कार्यक्रमाद्वारे आदिवासीना दुग्ध व्यवसाय विकास व सुधारित पशुपालन पध्दतीचे प्रशिक्षण, उच्च वैदास क्षमतेच्या पाडयांचे वाटप आकड गाभण. म्हशीचे वाटप आदिवासी सहकारी दुग्ध संस्थांना मांडवली अनुदाने देण्यात येते.

मत्स्यवसाय-

आदिवासी क्षेत्रात मोठे व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प घेण्यात आल्यामुळे मोठ्या संख्येने जलाशये निर्माण झालेली आहेत. माच्छीमारी व्यवसायामुळे आदिवासींची आर्थिक निवड पुर्ण होत आहे. त्यासाठी मत्सबीज वाटप अवरूद्ध पाण्यात मत्ससंवर्धन. माच्छीमार सहकारी संस्था निर्माण करणे. मासेमारी साधनासाठी अर्थसहाय्य देण्यात येते.

वने – वनविकासाच्या कार्यक्रमात रोपवाटीकेची स्थापना औद्योगिक व व्यापारी प्रयोजनासाठी प्रजातीय वनलागवडी व निकृष वनात साधनसंपत्तीचा विकास किरकोळ जंगल उत्पन्नाचा विकास यांचा समावेश होतो तसेच वनक्षेत्रामध्ये पर्यटन स्थळाच्या विकासासाठी अनुदान देण्यात येते.

सामाजिक वनीकरण – सामाजिक वनीकरणाच्या कार्यक्रमांतर्गत खाजगी शेतकऱ्यांच्या जमिनीवर वनीकरण करणे आणि निवडक व पाणलोट क्षेत्रातील सामुद्रीक जमीनीवरील वृक्षलागवडीचा कार्यक्रम होण्यात येतो.

सहकार – सहकारी चळवळी ही आदिवासी क्षेत्रात आर्थिक विकासाचे एक महत्वाचे साधन ठरले आहे सहकारी संस्थांना भाग आडवल, अंशदान देण्यात येते. कर्ज फेडीसाठी सहकारी साखर कारखान्याचें भाग खरेदीकरिता आणि स्वस्त धान्य दुकान व्यवस्थापनासाठी अनुदान दिले जाते.

कृषी व संलग्न सेवा योजनेवर विविध वर्षात प्राप्त निधी व खर्च निधी

उपशिर्ष	वर्ष	खर्च (लाखात)	प्राप्तनिधी (लाखात)
पिक संवर्धन	2001-02	66.65	75.95
फलोत्पादन	2002-03	90.22	113.05
मुद व जलसंधारण	2003-04	111.25	132.35
पशुसंवर्धन	2004-05	200.23	256.43
दुग्ध शाळा विकास	2005-06	120.13	176.38
मत्स्य व्यवसाय	2006-07	144.47	162.67
वने व वन्य जीवन	2007-08	170.25	193.77
सामाजिक वगीकरण	2008-09	215.19	239.49
धान्यसाठवण गोदामे	2009-10	93.44	146.94
व पणन	2010-11	305.51	418.5
कृषी शिक्षण आणि	2011-12	637	897.18
प्रशिक्षण	2012-13	976.5	1251.92
सहकार	2013-14	1067.1	1185.66
	2014-15	1786.1	2052.98
	2015-16	1861.1	1959.16
	2016-17	1419.52	1494.23

स्त्रोत – चंद्रपूर व चिमूर क्षेत्र प्रकल्प कार्यालय

आदिवासी समाजाची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती लक्षात होता एकात्मिकृत क्षेत्र विकास पद्धतीचा अवलंब केला तेव्हा कृषी प्रधानतेकडे लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. कृषी व संलग्न सेवा हा त्याचाच परीपाक आहे. या योजनेमध्ये सर्वसाधारणपणे शेतीतील उत्पन्न वाढविणे शेतीशी संलग्न लघु उद्योगाला प्राधान्य देणे जसे पिक संवर्धन, फलोत्पादन गृह व जलसंधारण, पशुसंवर्धन मत्सय व्यवसाय सहकार इत्यादी विविध विभागामार्फत उत्पन्ननिर्मिती असलेल्या वैयक्तिक लाभाच्या व कुटुंबाच्या लाभाच्या योजनेचा समावेश होतो. अध्ययन क्षेत्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामार्फत कृषी व संलग्न सेवा या शिर्षावर विविध वर्षाखाली प्राप्तानिधी व खर्च निधि वरील सारणीत दर्शविलेला आहे.

वरील सारणीतील विविध वर्षाखालील प्राप्त निधी व खर्च निधीचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते प्राप्त निधीपेक्षा सर्व वर्षात खर्चनिधीतील तफावत दिसून येते म्हणजे प्राप्त निधीतून कृषी व संलग्न या शिर्षाखाली होणारा खर्च कमी केलेला सारणीत निदर्शनास येते.

कृषी व संलग्न सेवा योजनेवर अध्ययन क्षेत्रात प्राप्तनिधी, खर्च निधी व लाभार्थी

अ. क्र	योजनांची नावे	प्राप्त निधी (लाखात)	खर्च निधी (लाखात)	लाभार्थी	राबविलेले वर्ष
1.	पी.व्ही.सी पाईप पुरवण	857.50	845	19950	2000 ते 2012
2.	कोटेरी कुंपण तार वाटप	23.492	20.13	247	2006 ते 2012
3.	किटक नाशके वाटप	13.18	12.05	658	2000 ते 2003
4.	तेलपंप पुरवण	730.50	723.18	3217	2000 ते 2012
5.	वीजपंप पुरवण	169.83	164.50	793	2000 ते 2000
6.	लोखंडी बैलगाडी पुरवठा	8.30	8.30	62	2006 ते 07
7.	फवारणी पंप पुरवठा	16.20	16.20	1385	2007 ते 09
8.	नवीन विहार बांधकाम	48.47	47.35	59	2002 ते 06
9.	ताडपत्री पुरवठा	52.11	50.15	572	2007 ते 12
10.	ग्रेजर मशीन पुरवठा	16.50	16.00	48	2006 ते 09
11.	ठिंबक सिंचन योजना	प्रस्ताव मजुर	अनुदान प्राप्त	नाही.	
12.	वाटररोड डेव्हलपमेंट	25.18	24.25	113	2009 ते 11
13.	रेनवॉटर हार्वेस्टिंग	8.00	योजना कार्य प्रलंबित		
14.	जुन्या विहारीची दुरुस्ती	13.50	12.48	103	2002 ते 09
15.	संदीप खत पुरवठा	2.15	2.05	83	2006 ते 07
16.	किटकनाशके वाटप	13.98	13.00	671	2000 ते 08 2006 ते 08
17.	शेती अवजारे	5.15	4.95	147	2006 ते 08
	एकुण	2003.14	1959.59	28108	

स्रोत – चंद्रपूर व चिमूर क्षेत्र प्रकल्प कार्यालय

आदिवासी समुह हा शेती क्षेत्रावर जास्त प्रमाणात अवलंबून असल्यामुळे शेती क्षेत्राची असणारी परंपरागत पद्धत जागतिकीकरणात निभाव धरणे शक्य नसल्यामुळे आदिवासी समुहाला विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी शेती क्षेत्रात प्रगती करण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा तसेच इतर संलग्नीत बाबीत बदल होणे आवश्यक बाब आहे त्यासाठी आदिवासी समुहाच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून प्रकल्पा अंतर्गत कृषी व उत्पन्न वाढीच्या योजना कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे.

वरील कृषी संलग्न व उत्पन्न वाढीच्या योजनाची सारणी वरून असे निदर्शनात येते की, चंद्रपूर क्षेत्र प्रकल्पाला व चिमुर् क्षेत्र 2003.84 लाख रूपये इतका निधी प्राप्त झाला. असून 1959.59 लाख रूपये निधी 28108 एवढ्या लाभार्थ्यांवर खर्च करण्यात आला तर 99.25 लाख रूपये एवढा निधी प्रकल्पा अंतर्गत खर्च करण्यात आला नाही. तेलपंप व PVC पाईप पुरवठा योजना सलग 12 वर्षात राबविण्यात आल्या असून इतर सर्व योजनांमध्ये प्रशासनाची चालढकल्यांची प्रवृत्ती दिसून येते तसेच ठिंबक सिंचन योजना, रेन वाटर हार्वेस्टिंग योजना, शेतीचे सौर ऊर्जेपासून संरक्षण विहीरीमध्ये इनवेल बोअर करणे इ. योजनाबाबत प्रकल्पाने शासनात पाठपुरावा केलेले मात्र प्रकल्पाला आव्हान प्राप्त झाले नाही.

निष्कर्ष –

- (1) प्रकल्पा अंतर्गत कृषी व संलग्न शिर्षाखालील विविध योजना राबविल्या जातात.
- (2) शासनाकडून प्रकल्पाला निधी कमी प्राप्त होतो.
- (3) प्रकल्पामार्फत विविध योजनांवर प्राप्त निधी पूर्णता खर्च केल्या जात नाही.
- (4) प्रकल्पा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनेत सातत्य नाही.
- (5) प्रकल्पा अंतर्गत काही योजना काही वर्षांन राबविल्या गेल्या.

संदर्भ –

- (1) लोटे रा. ज. आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे अँड क. पाब्लिशर्स, नागपूर, 2004.
- (2) गारे गोविंद आदिवासी प्रश्न आणि परिवर्तन, अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, 1994
- (3) नागतोडे गौडे गुरुनाथ, संशोधन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2011
- (4) वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल 2013 – 2014, 2010 – 15, 2015 – 16, 2016 – 17 : महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विभाग
- (5) माहिती पुस्तिका सन 2015 – 16 : महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विभाग
- (6) संपादीत, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक, समालोचन, चंद्रपूर जिल्हा, 2011 – 12 अर्थ व सांख्यिकी संचनलाय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2012
- (7) W.W.W. Maharashtragovt.in itdp
- (8) अर्थसंवाद त्रैमासिक
- (9) योजना मासिक